

کشف مبانی فلسفی آموزه‌های تربیتی وصیت‌نامه شهادی دانشجوی دوران دفاع مقدس

محمد رضا سرمدی *

محمود نظری *

زهره اسمعیلی ***

مهران فرج الهی ***

پذیرش نهایی: ۱۳۹۸/۰۶/۱۲

دریافت مقاله: ۱۳۹۸/۰۳/۰۳

چکیده

شهادت آگاهانه راه پرافتخاری را انتخاب کردند. آگاهی و شناخت آنان منبعث از مبانی فکری و روایتگر اندیشه فلسفی آنهاست. می‌توان از لابلای وصیت‌نامه‌ها مبانی فلسفی آنها را استخراج و ارائه کرد. هدف این مقاله کشف مبانی فلسفی آموزه‌های تربیتی مندرج در وصیت‌نامه شهدای دانشجوی دوران دفاع مقدس جهت ارائه راهکارهای تربیتی برای دست‌اندرکاران امر تعلیم و تربیت است. روش پژوهش از لحاظ هدف، کاربردی و از نظر ماهیت اسنادی - تحلیلی است. جهت تحلیل از شیوه "تحلیل محتوای عمیق" استفاده شده است. یافته‌های تحقیق نشان می‌دهد در وصیت‌نامه شهدا در مورد هستی‌شناسی به اندازه‌ای پرداخته شده است که خواننده با مراجعه به وصیت‌نامه‌های شهدای دانشجویان تصویر روشنی از خداوند و هستی، تعلق هستی به خداوند و تقابل حق و باطل و فناپذیری دنیا به دست می‌آورد. در عین حال در وصیت‌نامه شهدای دانشجویان به چستی هستی به میزان کم‌تری توجه شده است. در بعد انسان‌شناسی شهدای دانشجویان در هیأت فیلسوف تمام‌عیار ظاهر شده و به ویژگی‌های انسان از جمله آزادی، اراده، شناساگر بودن، مسئولیت‌پذیری، پاک‌سرشت بودن و ترکیب جسم و روح پرداخته‌اند. در خصوص شناخت‌شناسی، بیشترین استناد شهدا برای شناخت، وحی و در مرتبه بعد کاریزما و در نهایت عقل است. اغلب شناخت شهدا را می‌توان جزو شناخت حصولی و از نوع عین‌الیقین محسوب کرد. در زمینه ارزش‌شناسی آنان توجه بارزی به نقش اراده و آگاهی در شکل‌گیری خیر و ارزش داشته و به ارزش‌های عبادی و اخلاقی به‌خوبی پرداخته اما به منشأ ارزش‌ها توجه کمی داشته‌اند.

کلیدواژه‌ها: وصیت‌نامه شهدای دانشجویان؛ مبانی فلسفی؛ راهکارهای تربیتی؛ آگاهی.

* نویسنده مسئول: دانشجوی دکتری فلسفه تعلیم و تربیت دانشگاه پیام نور تهران

mnazarii@chmail.ir

irms84sarmadi@yahoo.com

farajollahim@yahoo.com

esmaeilir@gmail.com

** استاد دانشگاه پیام نور تهران

*** استاد دانشگاه پیام نور تهران

**** استادیار دانشگاه پیام نور تهران

مقدمه و بیان مسئله

انسان، مجموعه‌ای از خصایل، ویژگی‌ها و قوای جسمی، روحی - روانی، عاطفی و اجتماعی است. کاربرد متعادل و متناسب این قوا ستوده و افراط و تفریط در کاربرد آنها متضمن اثرات منفی است. یکی از قوای روانی، "غضب" و "خشم" است. کاربرد خشم و غضب در روابط فردی سبب بحث، تنش و حتی درگیری فیزیکی، در سطح ملی سبب نافرمانی، درگیری، قتل و کشتار و در سطح بین‌المللی سبب "جنگ" می‌شود. "جنگ رویارویی دو حکومت، دو ملت یا دو کشور در مقابل یکدیگر است" (دبیری، ۱۳۹۴: ۸). در طول تاریخ، جنگ‌های مختلفی از نظر دامنه، گستردگی و طول مدت به وقوع پیوسته است. یکی از این جنگ‌ها که به نظر می‌رسد در دوران معاصر جزو جنگ‌های طولانی مدت باشد، جنگ عراق و ایران است که هشت سال به درازا کشید. "عمل جنگ به دو مقوله حمله و دفاع تقسیم می‌شود" (کلاوزویتس، ۱۳۵۸: ۲۰). در جنگ هشت ساله، عراق حمله‌کننده و ایران دفاع‌کننده بود. هرچند این جنگ برای ایران به صورت یک نبرد دفاعی تجلی کرد ولی "از آغاز با مؤلفه‌های معنوی پیوند عمیق یافت، به گونه‌ای که [مؤلفه‌های معنوی] بر موضوعاتی چون «دفاع از سرزمین» و «کشوربانی» غلبه کرد" (میرکاظمی، ۱۳۹۲: ۷). برخی از مدافعان ایران در جریان دفاع به "شهادت" رسیدند.

با گذشت ۳۰ سال از دوران جنگ هشت‌ساله با وجود "دفاعی" و "مقدس" دانستن آن در زمینه جایگاه و تأثیرگذاری شهدا گرچه کارهایی انجام گرفته است که می‌توان آنها را در اغلب حوزه‌های فرهنگی ملاحظه کرد اما با توجه به بررسی‌های به‌عمل آمده "نتایج پژوهش‌های مربوط نشان‌دهنده کم‌رنگ‌بودن نسبی این مفاهیم و نارسایی‌هایی در این زمینه است" (اثباتی و کاظمی، ۱۳۸۳). شهدا برای دفاع از سرزمین و آرمان‌ها جان خود را فدا کردند. آنها این راه را با شناخت، آگاهی و از روی شوق انتخاب کردند. شناخت آنها مبتنی بر تفکرات، جهان‌بینی و ملاحظات فلسفی است. طبیعتاً آنها تعریف مشخصی از هستی، خداوند، انسان و ویژگی‌ها و سرنوشت او، طبیعت، راه‌های کسب معرفت، ارزش‌ها و آرمان‌ها داشتند. شناخت و آگاهی آنها می‌تواند الگو و اسوه‌ای برای نسل امروز باشد. برای درونی‌سازی الگوهای رفتاری و آموزه‌های شناختی و تربیتی شهدا برای تربیت نسلی بهنجار، کمک به پایداری و تداوم انقلاب اسلامی و همچنین مقابله با تغییرات شناختی، فرهنگی و اجتماعی ناخواسته شناخت بنیادهای معرفتی، آموزه‌های تربیتی و

سیره عملی شهدا ضرورت دارد. شهدا و دانشجویان شهید را می‌توان از روی آثار آنان شناخت. یکی از آثار غنی به‌جامانده از شهدا وصایای آنهاست. اکثر قریب به اتفاق مدافعان وطن و از جمله شهدا براساس آموزه‌های دینی و فرهنگی برای خود وصیت‌نامه تنظیم می‌نوشتند. وصیت‌نامه‌های شهدا مانند هر اثر مکتوب دیگری منبعث از مبانی فکری، فرهنگی و فلسفی آنهاست. شناخت واقعی تفکرات شهدا از طریق تحقیق علمی انجام می‌شود. به‌گونه‌ای که موفقیت بیشتر جهت آشنایی با الگوهای رفتاری مقبول شهدا، درونی‌سازی آنها و پایداری این فرایند، دستیابی به بنیادهای فکری و الگوهای رفتاری از طریق انجام تحقیقات علمی میسر می‌شود. لذا هدف کلی پژوهش حاضر، کشف مبانی فلسفی آموزه‌های تربیتی مندرج در وصیت‌نامه شهدای دانشجوی دوران دفاع مقدس است. به‌طور جزئی این پژوهش درصدد است هستی‌شناسی، انسان‌شناسی، شناخت‌شناسی و ارزش‌شناسی موردنظر شهدا را کشف و برمبنای آنها پیشنهاداتی به دست‌اندرکاران امر تعلیم و تربیت ارائه دهد. براین اساس، سؤال کلی که این پژوهش درصدد پاسخ آن است اینکه مبانی فلسفی مندرج در وصیت‌نامه شهدای دانشجو کدامند؟

مفهوم‌شناسی جنگ

جنگ در لغت به معنای ستیزه و نبرد و عربی آن حرب است (فرهنگ فارسی معین، ذیل جنگ). "جنگ رویارویی دو حکومت، دو ملت یا دو کشور در مقابل یکدیگر" (دبیری، ۱۳۹۴: ۸) و "پدیده اجتماعی و جزو هر جامعه بشری است" (ادیبی سده، ۱۳۸۲: ۶۵). جنگ، علل مادی و معنوی دارد. یکی از علل مادی جنگ، عامل سیاسی است. "هرگاه سیاست توانایی خود را در حل و فصل اختلافات از دست بدهد، جنگ، آخرین وسیله‌ای است که برای دستیابی به اهداف، مورد استفاده قرار می‌گیرد (شیرودی، ۱۳۷۸: ۴۶). از دیگر علل مادی جنگ می‌توان از علل اقتصادی یاد کرد. عامل اقتصادی جنگ تلاشی است برای دستیابی به امکانات اقتصادی، منابع زیرزمینی، از بین بردن موانع تجاری و گمرکی و مانند آن (تافلر، ۱۳۷۲: ۱۱). جنگ غیر از علل مادی، علل معنوی نیز دارد. هریک از ابزارهای مادی که برای آغاز و یا ادامه جنگ به کار می‌رود، اگر با هدف و انگیزه مذهبی، الهی، خدمت به انسانیت و نظایر آن به کار رود، در چارچوب علل معنوی جنگ قرار می‌گیرد. "جنگ‌هایی که در اسلام وارد شده است برای این است که اینها را از ظلمات به نور وارد کنند." (امام خمینی، ۱۳۶۳: ۸).

شهریور ۱۳۵۹ با حمله عراق به مرزهای سرزمینی ایران جنگ هشت ساله شروع شد. این جنگ

هرچند برای ایران به صورت یک نبرد دفاعی تجلی کرد ولی "از آغاز با مؤلفه‌های معنوی پیوند عمیق یافت" (میر کاظمی، ۱۳۹۲: ۷). به گونه‌ای که "باطن دفاع مقدس برای رزمندگانی که انقلاب اسلامی را باور داشتند، امری فراتر از جنگ‌های نظامی یا دفاع میهنی و حتی فراتر از نبردهای ایدیولوژیک بود" (کاکایی، ۱۳۸۰: ۲۰-۱۲).

فلسفه شهادت

در جریان دفاع از مرزهای سرزمینی و آرمان‌ها برخی از مدافعان وطن جان خود را فدا کردند. در فرهنگ ایرانی-اسلامی از این فداکاران به عنوان "شهید" یاد می‌شود. "شهادت عبارت است از پایان دادن به فروغ درخشان زندگی، در کمال هوشیاری و آزادی، برای رسیدن به هدفی که آن هدف والاتر و بهتر از زندگی طبیعی دنیاست" (ذاکری، ۱۳۶۱: ۴۱). کاربرد اصطلاح شهادت، تفاوت بینش اسلامی را نسبت به کاربرد نگاه غربی (martyr) که از ریشه مورت (murt) به معنای مرگ آمده است، نشان می‌دهد" (پشتدار، ۱۳۹۱: ۲۵). در زندگی عموماً و در جهاد خصوصاً، "شهادت" هدف نیست؛ هدف انجام تکلیف، پیروزی بر دشمن، پاسداری از آیین، سرزمین، امنیت و استقلال است، ولی شهادت یکی از کارکردهای پنهان جنگ است. نتیجه شهادت برای شهید این است چون "شهید از ماده شهود و شهادت است، به معنای حضور؛ شهید علم حضوری پیدا می‌کند و همه چیز را به صورت حضور مشاهده می‌کند" (حسینی سیقانی، ۱۳۶۴: ۱۶). به علاوه آنان در پی آنند که مرگشان حائز دستاوردهای این جهانی هم باشد. به ویژه اینکه دستاوردهای این جهانی آنها هم به تناسب خواست‌های آن جهانی بسیار بزرگ است. مثل نابودی استکبار، برچیده شدن ظلم و استقرار حکومت عدل در سراسر جهان" (ذاکری، ۱۳۶۱: ۴۰).

وصیت‌نامه

وصیت‌نامه سندی که کسی پیش از مرگ خود می‌نویسد و در آن سفارش‌هایی به وصی خود می‌کند که پس از مرگ وی انجام بدهد (فرهنگ فارسی عمید، ذیل وصیت‌نامه). وصیت‌نامه‌ها با همه اشتراکات و اختلافات، ساختاری واحد دارند. برخی عناصر عمومی وصیت‌نامه عبارتند از: اول: قصد: یعنی موصی در وصیت کردن باید قصد تلفظ به الفاظ مفید وصیت را داشته باشد. دوم: قصد نتیجه: وصیت عمل حقوقی است، خواه عقد باشد خواه نه. در عمل حقوقی، قصد، نتیجه لازم است. سوم: تعهد موصی که ثمره آن به صورت استیفای حقوقی است (جعفری لنگرودی، ۱۳۷۸:

(۸۵).

مدافعان وطن در نبرد دفاعی هشت‌ساله متأثر از فرهنگ اسلامی ایرانی وصیت‌نامه تهیه می‌کردند. "وصیت‌نامه [شهدا] سندی مکتوب و بعضاً ضبط‌شده در نوار یا فیلم، شامل سفارش‌های شهید به اعضای خانواده، دوستان، هم‌زمان و جامعه که غالباً بیانگر اعتقادات شهید نیز باشد" (اداره کل جمع‌آوری، ۱۳۸۶: ۲۹). وصیت‌نامه‌های شهدا در برخی ویژگی‌ها، شباهت‌هایی با وصایای حقوقی و فقهی دارد؛ از جمله: وصیت در معنای "سفارش به دیگران"، ولی به‌طور کامل منطبق با هیچ‌یک از انواع وصیت‌نامه در معانی حقوقی، فقهی و غیره نیست (فهیمی، ۱۳۷۶: ۲۳۰).

وصیت‌نامه شهدا "مهم‌ترین اسناد نوشتاری جنگ" (میرکاظمی، ۱۳۹۲: ۸) و "بخشی از ادبیات دفاع مقدسند که از سر پابندی اعتقادی و با وجوه زیباشناختی در قالب انواع متون ادبی" نگاشته شده‌اند (سنگری، ۱۳۷۶: ۶ به نقل از دبیری، ۱۳۹۴: ۲۸). وصایای شهدا "آینه‌ای از آرمان‌ها و عقاید رزمندگانی است که می‌کوشند در سطور وصایا برای مخاطبان تبیین کنند که چرا و با چه نیرویی در جبهه حضور یافتند و توقع آنان از بازماندگان و نسل‌های آینده چیست" (دبیری، ۱۳۹۴: ۲۸).

سؤال‌های پژوهش

۱. کدام آموزه‌های تربیتی شهدای دانشجو ذیل مقوله هستی‌شناسی قرار می‌گیرند؟
۲. کدام آموزه‌های تربیتی شهدای دانشجو ذیل مقوله انسان‌شناسی قرار می‌گیرند؟
۳. کدام آموزه‌های تربیتی شهدای دانشجو ذیل مقوله شناخت‌شناسی قرار می‌گیرند؟
۴. کدام آموزه‌های تربیتی شهدای دانشجو ذیل مقوله ارزش‌شناسی قرار می‌گیرند؟

روش‌شناسی پژوهش

پژوهش حاضر از لحاظ هدف، کاربردی است؛ از این رو بعد از مشخص شدن مبانی فلسفی وصیت‌نامه شهدا، می‌توان اسوه‌های تربیتی مناسبی را به نسل جوان ارائه کرد. همچنین براساس یافته‌ها، راهکارهای عملی تربیتی برای دست‌اندرکاران و سیاست‌گذاران امر تعلیم و تربیت پیشنهاد کرد. روش تحقیق از نظر ماهیت اسنادی - تحلیلی است؛ داده‌ها از اسناد مکتوب (وصیت‌نامه شهدا)

گردآوری و جهت تحلیل اطلاعات از شیوه "تحلیل محتوای عمیق" استفاده شده است. اجزای اصلی روش تحلیل به کار گرفته شده عبارتند از: گزاره‌ها، کلید گزاره‌ها و داده‌های کمی. گزاره‌ها، داده‌ها یا جمله کتبی یا شفاهی هستند که از متن (گفتار، نوشتار، صوت و...) استخراج و با حالت خبری، وصفی یا امری ارائه (سپنچی، ۱۳۹۱: ۱۲-۱۸) می‌شود. کلید گزاره: "واژه‌ای کانونی" است که از درون گزاره استخراج و با کلمات کوتاه نوشته شده و نقش راهنما را دارند.

داده‌های کمی: شامل کدهایی است که برای مضامین، منابع، زمان‌ها، اشخاص و... تعریف می‌شود.

در پژوهش حاضر برای اجرای روش تحلیل محتوای عمیق مراحل زیر عملیاتی شده است: شناسایی متون وصیت‌نامه شهدای دانشجوی که در بنیاد شهید به‌عنوان متولی این امر ثبت شده‌اند. نمونه‌گیری از وصیت‌نامه. استخراج اطلاعات از متون: متون وصیت‌نامه‌های انتخابی قرائت و اطلاعات موردنظر استخراج، فیش‌برداری و طبقه‌بندی شدند. تحلیل‌های داده‌ها: با تکیه بر گزاره‌های استخراج‌شده مفاهیم و منظور شهدا از گزاره‌ها، استخراج و به دنبال آن با کدگذاری محوری (کدنامه معکوس) مفاهیم مقوله‌بندی شدند. برای گردآوری اطلاعات موردنیاز از روش "اسنادی" و به شیوه زیر عمل شد: گام اول: به هر وصیت‌نامه شماره شناسایی اختصاص یافت. گام دوم: مفاهیم و متغیرها و مضامین مربوط به آموزه‌های تربیتی تعیین و تعریف نظری و عملیاتی شدند.

گام سوم: متن وصیت‌نامه‌ها قرائت و "گزاره‌های" موردنظر استخراج شدند.
گام چهارم: با کدگذاری باز، منظور شهدا از گزاره‌ها استخراج و مفاهیم تولید شدند.
گام پنجم: مفاهیم استخراج‌شده مقوله‌بندی و کدنامه معکوس ساخته شد.
گام ششم: در مرحله پایانی مقوله‌ها بررسی و تحلیل شدند.

جامعه تحلیلی، شهدای دانشجوی دوران دفاع مقدس هشت‌ساله جمهوری اسلامی ایران می‌باشند. برای دسترسی به وصیت‌نامه شهدای دانشجوی به بنیاد شهید و امور ایثارگران کشور مراجعه، شهدای دانشجوی مشخص و وصیت‌نامه‌ها با همکاری بنیاد شهید، بسیج دانشجویی و جهاد

دانشگاهی استخراج شد. با توجه به کیفی بودن پژوهش، حجم نمونه شامل ۱۰۰ وصیت‌نامه دانشجوی شهید از بین ۲۷۰۰ وصیت‌نامه تعیین شد. برای اینکه شانس هر وصیت‌نامه جهت قرار گرفتن در نمونه برابر باشد از نمونه‌گیری تصادفی ساده استفاده شد. نرم‌افزار MAXQDA برای استخراج و تحلیل داده مورد استفاده قرار گرفت.

مبانی نظری

اسلام یکی از ادیان الهی است. این دین مکتب فلسفی، تربیتی یا سیاسی و اجتماعی محض نیست. بلکه مجموعه شناخت‌ها، اوامر و نواهی است که تمام ابعاد زندگی فردی، اجتماعی، دنیوی و اخروی را شامل می‌شود. اسلام نیامده که فلسفه، سیاست، اقتصاد یا تربیت بگوید ولی از خلال آموزه‌ها و دستورات آن می‌توان اندیشه‌های فلسفی، اقتصادی و تربیتی استخراج کرد. از آنجاکه مبانی فلسفی شامل هستی‌شناسی، انسان‌شناسی، شناخت‌شناسی و ارزش‌شناسی است. در اینجا این موارد در اسلام جستجو می‌شود.

هستی‌شناسی

پدیده‌ها امری بیرونی و خارج از ذهن انسان هستند، به همین علت، وجود خارجی آنها در ذهن نمی‌گنجد (طباطبایی، ۱۳۸۷: ۲۳۶). خداوند علت و سبب اصلی پیدایش پدیده‌ها و به عبارتی مبدأ و مالک حقیقی هستی است. هستی و پدیده‌ها معلول وجود خداوند هستند و به این لحاظ وجود مستقلی ندارند (طباطبایی، ۱۳۸۲، ج ۱: ۳۱). خداوند غیر از علت هستی شأنیت هدایت و تدبیر امور هستی را دارد؛ یعنی خداوند "رب العالمین" است، ربوبیت الهی آثار و لوازمی مانند مالکیت، مصاحبت، سیادت، قیومیت، ملازمت، تداوم‌بخشی و برآوردن حاجات دارد. خداوند رب سراسر عالم هستی است و شریکی در ربوبیت ندارد (جوادی آملی، ۱۳۸۷، ج ۱: ۲ - ۲۳۱). همه پدیده‌ها آیت و نشانه خداوندند. هر موجود و آیتی از موجودات، یک "عالم" محسوب می‌شوند. عالم دارای درجات و انواعی است که شامل عوالم پیش از دنیا، عالم دنیا، عالم پس از دنیا (برزخ و بهشت و جهنم) و عالم انسان و عالم فرشتگان و سایر عوالم است (جوادی آملی، ۱۳۸۷، ج ۱: ۳۳۲). آیات، نشانه‌ها و جهان هستی دارای ویژگی‌هایی مانند متناهی بودن، تغییر و تغییرپذیری، وابستگی، مشروط بودن و نسبیّت می‌باشند. خداوند جهان هستی را از روی حکمت آفریده و

حکمت او ایجاب می‌کند هیچ موجودی بیهوده آفریده نشده باشد (مطهری، ۱۳۷۹، ج ۲: ۸۸).

انسان‌شناسی

انسان مخلوق خداوند، دارای روح الهی، جانشین او، شاهکار آفرینش و دارای گرایش فطری به خداوند است (جوادی آملی، ۱۳۸۶: ۶۳). انسان‌ها ذاتاً برابرند. براین اساس، همه انسان‌ها براساس فطرت یکسانی که دارند به سمت هدفی خاص که همان سعادت انسان است، هدایت می‌شوند (طباطبایی، ۱۳۸۲، ج ۱۲: ۱۸۷). دلیل اصلی فطری بودن گرایش به خداوند بی‌نیازی انسان از براهین پیچیده برای اثبات خداوند است (جوادی آملی، ۱۳۸۷، ج ۲: ۲۹). انسان بر حسب فطرت، جایگاه آفریننده هستی را ورای خود می‌داند و این گرایش فطری نسبت به خدا سبب کرنش و خضوع (پرستش) در مقابل خدا می‌شود (مصباح یزدی، ۱۳۸۶: ۳۶). انسان برخوردار از فطرت الهی گرایش به حقیقت‌جویی، خیرخواهی، فضیلت‌طلبی، زیبایی، عشق و پرستش و از طرف دیگر گرایش به برتری طلبی و قدرت‌طلبی دارد (مطهری، ۱۳۸۶، ج ۳: ۴ - ۴۸۰). این موارد از این جهت فطری‌اند که تحمیلی نیستند، تغییرناپذیرند، فراگیر و همگانی‌اند و به‌علاوه شاخص برتری انسان و بازشناسی او از دیگر موجودات هستند (جوادی آملی، ج ۱۲: ۲۶). انسان بر حسب سرشت ذاتی، خواهان کمال است. او می‌تواند سیر تکاملی را پیموده و به "قرب الهی" که مطلوب نهایی انسان است، برسد. انسان مقرب همه استعدادهای ذاتی‌اش با حرکت اختیاری که بیانگر حق انتخاب اوست، به فعلیت رسیده است (مصباح یزدی، ۱۳۸۷: ۷۶). انسان دارای دو بعد جسمانی (حیات حیوانی) و بعد الهی است. انسان واقعی کسی است که در محدوده حیات حیوانی توقف نکند، بلکه بعد الهی را به فعلیت برساند (جوادی آملی، ۱۳۸۶: ۱ - ۱۵۰).

شناخت‌شناسی

برای انسان شناخت واقعیات امکان‌پذیر است. به عبارتی، اصل معرفت و واقع‌نمایی آن از اصول موضوعه و پیش‌فرض‌هاست (جوادی آملی، ۱۳۸۷، ج ۱۳: ۲۱). دلیل امکان‌پذیر بودن شناخت، دعوت انسان برای شناخت اشیاء است. ابزارهای شناخت انسان حواس، عقل و وحی می‌باشند (مطهری، ۱۳۸۰، ج ۱۳: ۴ - ۳۴۲). هرچند حس از ابزارهای شناخت است، ولی اهمیت عقل و وحی بیشتر است (مصباح یزدی، ۱۳۶۴، ج ۱: ۲۰۱). چون خداوند مبدأ هستی است، انسان باید ابتدا درصدد شناخت او برآید. شناخت خدا از طریق شناخت حصولی و شناخت شهودی امکان‌پذیر

است (جوادی آملی، ۱۳۸۷، ج ۱: ۲۹). شناخت حصولی کار عقل و شناخت شهودی کار "دل و قلب" است. دل و قلب انسان منبعی است که با ابزار "ترکیه نفس" می‌توان از آن استفاده کرد (مطهری، ۱۳۸۰، ج ۱۳: ۲۶۸). بنابراین، ابزارهای شناخت انسان عبارتند از حواس، عقل، دل و وحی.

ارزش‌شناسی

از نظر علامه طباطبایی ارزش‌ها امری اعتباری محسوب می‌شوند که توسط عقل عملی ایجاد شده‌اند (طباطبایی، بی تا: ۲۰۴). از نظر علامه ارزش‌ها به شکل مفهومی، مطلق و به صورت مصداقی، نسبی هستند. «اینکه [سوسیالیست‌های اخلاقی] گفتند: حسن و قبح مطلق وجود ندارد... مغالطه‌ای است که در اثر خلط میان اطلاق مفهومی به معنای کلیت و اطلاق وجودی به معنای استمرار وجود کرده‌اند (طباطبایی، ۱۳۸۲، ج ۲: ۳۱۵). ارزش امری است که به نوعی برای انسان مطلوب باشد و سبب کمالی در انسان گردد و از طرف دیگر، رایگان نباشد (مطهری، ۱۳۸۷: ۲۳۳). مطلوبیت‌ها خیر و نامطلوب‌ها شر محسوب می‌شوند. سراسر هستی آکنده از "خیر" به عنوان یکی از ارزش‌هاست. شر، امری موجود، واقعی و عدمی است (طباطبایی، ۱۳۸۲، ج ۲: ۳۱۵). خیر و شر به ذاتی و غیرذاتی قابل تقسیم است. ذاتی، خیر یا شرهایی هستند که خیر یا شر بودن آنها معلول چیز دیگری نیست مثل حیات و فنا. غیرذاتی مواردی هستند که خیر و شر بودن آنها به دلیل انتساب به امور ارزشمند یا غیرارزشمند دیگری است. مثل ارزشمند بودن چیزهایی که در تداوم زندگی مؤثرند (مصباح یزدی، ۱۳۶۴، ج ۲: ۴۲۱ - ۴۲۰). اساسی‌ترین ارزش و غایی‌ترین هدف خلقت انسان نیل او به سعادت است. "سعادت در انسان عبارت است از رسیدن به خیرات جسمانی و روحانی و متنعم شدن به آن" (طباطبایی، ۱۳۸۲، ج ۱۱: ۱۵). سعادت از طریق عبودیت حاصل می‌شود. «حقیقت عبودیت، عبودیتی است که به خاطر محبت به خدا انجام شود، نه به خاطر طمعی که به بهشتش و یا ترسی که از آتشش داریم» (طباطبایی، ۱۳۸۲، ج ۹: ۴۵۶). عبودیت حاصل شناخت، ایمان و عمل است (طباطبایی، ۱۳۸۲، ج ۱: ۳۶۰).

در زمینه مبانی آموزه‌های تربیتی شهدای دانشجوی مسلمان، پژوهشی انجام نشده است، ولی به برخی از پژوهش‌ها و منابع مرتبط به خصوص پژوهش درباره وصیت‌نامه‌های شهدا اشاره می‌شود. احمد مشایخی (۱۳۹۶) در پایان‌نامه "تجلی عرفان در وصیت‌نامه شهدا" به این نتیجه رسیده است که شهدا در حقیقت همه به یک مبدأ نظر داشته‌اند. آنها به مقام تجلیه رسیده بودند و صفات الهی

در آنها متجلی شده بود و جلوه‌هایی از معبودشان را درک کرده بودند. روح‌الله محمدی، عبدالهادی فقهی‌زاده (۱۳۹۵) در مقاله "مبانی انسان‌شناختی روش تربیتی قرآن و حدیث در بعد اجتماعی" دریافته‌اند که انسان کامل و توسعه‌یافته، انسانی است که با حرکت بر محور انسانیت و اصول فطرت، تکامل می‌یابد و با استعانت از سه منبع عقل، وحی و تجربه، راه تعمیق و گسترش اصول انسانی را، در عرصه‌های حیات خود باز می‌کند. مهدی محمودی و محمدهادی‌زاده راوری (۱۳۹۵) در پژوهش "مطالعه وصیت‌نامه فرماندهان پاسدار شهید استان کرمان" بیان داشته است که مطالعه محور اساسی مفاهیم وصایا "خداوند" و "اسلام" است. در سراسر وصایا مفاهیم دینی موج می‌زند. تفاوت وصایای شهدا با کشته‌شدگان جنگ دوم جهانی مربوط به اختلاف ایدئولوژی آنهاست. مریم محمودی و حسن قربنی (۱۳۹۵) در مقاله "بررسی صبغه عرفانی مناجات‌های شهدای دفاع مقدس" آشکار کرده‌اند که مناجات‌های شهدا به دو دسته مناجات‌های بدون درخواست (راز و نیازهای عاشقانه) و مناجات‌های دارای درخواست، قابل تقسیمند. رسیدن به مقام والای شهادت، مهم‌ترین و بیشترین درخواست شهدا بوده و پس از آن پناه‌بردن از شر دنیا و نفس اماره به خداوند، طلب آموزش گناهان کبیره و صغیره، هدایت و طلب پیروزی در جایگاه‌های بعدی قرار گرفته است. مینا دبیری (۱۳۹۴) در پایان‌نامه خود تحت عنوان "تحلیل زیباشناسی وصیت‌نامه شهدای کهکیلویه" به این نتیجه رسیده است که وصایای شهدا به علت کاربرد صناعات ادبی مثل تشبیه، استعاره، مجاز، کنایه، ایهام از بار ادبی قابل‌قبولی برخوردارند. محتوای وصیت‌نامه‌ها بزرگترین دستاورد عصر انقلاب را به نسل بعد منتقل می‌کند. ابراهیم امیران (۱۳۹۳) در پایان‌نامه خود تحت عنوان "تحلیل وصیت‌نامه شهدای استان کرمانشاه با تأکید بر آموزه‌های تربیتی" بیان می‌دارد که شهدا آنچه باید باشد را در مقابل آنچه هست، طلب دارند. تربیت در وصیت‌نامه شهدا نمود قابل تأملی دارد. دیدگاه تربیتی آنها بسیار نزدیک به آموزه‌های تربیتی اسلام و هدف‌مند است.

فاطمه صیدانلو (۱۳۹۳) با "تحلیل محتوای وصایای شهدا با تکیه بر قرآن و روایات با موضوع حجاب" بیان می‌دارد، هر دو بخش حجاب اعم از حجاب درونی و بیرونی در وصایای شهدا مورد توجه قرار گرفته است. شهدا به خاطر پاکی روح براساس لطف الهی، سخنان حکیمانه بر جان و زبان آنان جاری گشته بود. مجتبی حیدری (۱۳۹۳) در پژوهشی تحت عنوان "تطبیق توصیه‌های تربیتی شهدا به والدین و فرزندان با آیات قرآن کریم و روایات معصومین(ع)" به این یافته‌ها

رسیده‌اند که در وصیت‌نامه شهدا به شناخت خداوند و عبادت و اخلاص برای خداوند اشاره شده است که این نتیجه تربیت یافتگی و درس‌آموختگی در مکتب قرآن و اهل بیت (ع) است، زیرا در قرآن و روایات معصومین (ع) نیز به این نکته اشاره شده است. توصیه‌های تربیتی شهدا به والدین و فرزندان‌شان با آیات قرآن و روایات معصومین (ع) تطابق دارد و برگرفته از قرآن و روایات هستند. علی ربیعی و امیرحسین تمنایی (۱۳۹۳) در "تحلیل گفتمان وصیت‌نامه شهدای جنگ تحمیلی" بیان داشته‌اند که می‌توان از «گفتمان شهدا» سخن گفت؛ گفتمانی که از رزمندگان سوژه‌هایی ساخته است که جز به آخرت فکر نمی‌کنند؛ سوژه‌هایی که خود قبل از کشته‌شدن به آغوش مرگ می‌روند و شهادت در جنگ تحمیلی را همچون جان‌دادن در واقعه کربلا می‌دانند. محمد میرکاظمی (۱۳۹۲) در مقاله "نشانه‌شناسی وصایای شهدا" معتقد است کاربرد "وجه التزامی" در وصیت‌نامه شهدا نشانگر نگاه امیدوارانه آنان به آینده است. به‌علاوه به علت کاربرد اندک استعاره و مجاز در وصایای زبان آنان نمادین نمی‌باشد. شهدا شدیداً تحت تأثیر آموزه‌های قرآنی و سخنان امام خمینی (ره) می‌باشند. علی محمد پیشدار و محمد کاظمی (۱۳۹۲) در مقاله "بررسی وصایای فرماندهان شهید لشکر از دیدگاه نشانه‌شناسی" بیان می‌دارند که متون وصایای فرماندهان شهید لشکر، عمدتاً حاوی کنش‌های ترغیبی، ارجاعی و عاطفی است. بیشترین کاربرد زمان افعال در جملات و کنش‌های وصایا متعلق به زمان حال و سپس مربوط به زمان آینده است. سکینه غلامی (۱۳۹۲) در اثر پژوهشی "بررسی ادبی عناصر شاعرانه در وصایای شهدای دفاع مقدس (شهرستان بهشهر)" دریافت که متون وصایا به زبان محاوره‌ای نزدیکند. به بلاغت کلام بیشتر از فصاحت اهمیت داده شده است. اسلامیت‌گرایی بر ملیت‌گرایی می‌چربد. تشبیه، بیشترین کاربرد را دارد. استعاره، فضای عاطفی را شفاف کرده، مجاز کم استفاده شده و بیش‌از‌حد به مفهوم توجه و به لفظ و ظاهر کلام، کم توجهی شده است. رجزنگاری و شعارگونه‌گی در ذات متن است. شورکلمات و حرارت واژه‌ها بسامد بالایی دارد.

زهره نجات‌پور (۱۳۹۲) با "بررسی ادبی و عرفانی وصیت‌نامه ۴۰ شهید دفاع مقدس" معتقد است واژه‌های به‌کاررفته در وصیت‌نامه‌ها در اغلب موارد، آگاهانه و مؤثر انتخاب شده و در انتقال پیام موفق بوده‌اند. جملات خبری و بیشتر اظهارات مثبت امیدوارکننده و تشویق‌کننده بوده است. استعاره بیشتر به کار رفته است. وجوه عرفانی بسیار برجسته‌تر از جنبه‌های ادبی است. کبری ایوبی (۱۳۹۲) در "بررسی و تحلیل وصیت‌نامه‌های شهدای استان البرز از جنبه ادبی و معناشناسی" به

بررسی و تحلیل وصیت‌نامه‌های شهدا، از جنبه ادبی و با رویکرد "نشانه - معناشناسی" پرداخته و پرکاربردترین مفاهیم انتزاعی را که شهیدان در آخرین نوشته‌های خود جهت تذکر به خانواده، بستگان، دوستان و نیز به آحاد جامعه اسلامی به‌رشته تحریر کشیده‌اند؛ استخراج نموده است. حسین آقایی (۱۳۹۰) در مقاله "تحلیل محتوایی و ساختاری وصیت‌نامه شهدا دفاع مقدس" معتقد است، وصیت‌نامه‌ها یکی از انواع ادبیات پایداری است. جنگ و حوادث مربوط به آن در دگرگونی ادبیات معاصر ایران نقش داشته و وصایای شهدا از نوع ادبی است که مشحون از پیام‌های عرفانی، دینی، اخلاقی، سیاسی و اجتماعی هستند. علی‌اصغر پورعزت و آریز قلی‌پور و طاهره علی‌دادی (۱۳۹۰) در کار مشترک خود تحت عنوان "تصویرپردازی از جامعه مطلوب و آرمانی، براساس آراء کارگزاران شهید در قوای سه‌گانه" بر این باورند یکی از بهترین راه‌های رعایت حرمت شهدا، توجه به آرمان‌ها و اندیشه‌های آنان است. نتیجه این پژوهش استخراج ۲۸ شاخص در سه عرصه سیاسی، اقتصادی و فرهنگی - اجتماعی است که به‌منزله رسالت‌های حکومت و مردم، مورد تأکید شهدا در ساخت جامعه آرمانی به‌شمار می‌رود. زهرا شجاع (۱۳۸۸) با "تحلیل محتوای وصیت‌نامه شهدای استان تهران با تأکید بر فریضه الهی نماز" دریافت که حضور در جبهه‌های جنگ نه تنها رزمندگان را از پرداختن به جنبه‌های اعتقادی زندگی غافل نکرده؛ بلکه به آن عمق بیش‌تری نیز بخشیده است. معصومه رستمی راوری (۱۳۸۶) با "تحلیل محتوای وصیت‌نامه شهدای روحانی استان کرمان" دریافت که شهادت در فرهنگ اسلامی، از قداست و نورانیت خاصی برخوردار است زیرا فرد، آگاهانه تمامی هستی خود را در راه هدف مقدس فدا می‌کند. شهدا آینه تمام‌نمای راز حیات هستند، لذا آشنایی با توصیه‌های آنها می‌تواند جامعه را در خط اسلام نگه دارد.

از مطالعه پژوهش‌های مربوط به وصایای شهدا برمی‌آید که محور اساسی وصایا؛ خداوند، اسلام، حیات جاودانه اخروی، ارزش و کرامت ذاتی انسان، ارزش و اهمیت عقل و وحی است. در سراسر وصایا مفاهیم دینی موج می‌زند. به این لحاظ با وصایای کشته‌شدگان سایر جنگ‌ها از جمله جنگ اول و دوم جهانی متفاوت و تفاوت آنها مربوط به اختلاف ایدئولوژی آنهاست.

یافته‌های پژوهش

بررسی سؤال اول: کدام آموزه‌های تربیتی شهدای دانشجوی ذیل مقوله هستی‌شناسی قرار می‌گیرند؟

جدول ۱. زیرمقوله‌های مقوله هستی‌شناسی

مقوله	فراوانی	درصد
صفات خدا	۳۷	۴۸/۶۸
ویژگی‌های هستی	۲۵	۳۲/۸۹
نبوت	۹	۱۱/۸۴
معاد	۵	۶/۵۸
Total (Valid)	۷۶	۱۰۰/۰۰

صفات خداوند

خالق هستی، ویژگی‌هایی دارد؛ از جمله قادر مطلق است. "اگرچه آرزوهای من سخت دشوار و مشکل است اما در پیشگاه عظمت تو و قدرت تو ای خداوند مهربان بسیار ناچیز و آسان انجام می‌شود" (۶۱. شهید محمود ادیبی‌پور: ۱۵ - ۱۵). خدای قادر مطلق، یکتاست. "معبودی جز او نیست و اوست یگانه و بی‌نیاز" (۹۳. شهید اویسی ثانی: ۴ - ۴). خدای واحد، ازلی و ابدی است "سپاس خدای را که وجود او با عدم سابقه ندارد و هستی او را آغازی نیست." (۶۱. شهید محمود ادیبی‌پور: ۷ - ۷). خدای یکتا، حی، قیوم و ناظر دائم است. "او همه چیز است و دور از همه چیز آنچنان که جرم خورشید با پرتو نافذ خود کائنات را نوازش کند ولی خویش فرسنگ‌ها را آن به دور چرخ فلک می‌گردد" (۶۱. شهید محمود ادیبی‌پور: ۸ - ۸). چنین خدایی رحمان و رحیم و ستار و غفار است. "به نام آنکه ستار است و غفار است و رحیم و رحمان" (۳. شهید اسکندر آرمین: ۲ - ۲). خداوند یکتای ازلی و ابدی، "بینا و شنواست و قیامت را به عمل برپا می‌کند" (۴۱. شهید حسین دامغانی: ۱۱ - ۱۱). خداوند سمیع و علیم از راز نمان انسان آگاه است. "هر آن دم که زبانم از راز نگفته خموش گردد و گفتارم در آغاز به پایان رسد تو اسرارم را ناگفته بدان." (۶۱. شهید محمود ادیبی‌پور: ۱۴ - ۱۴). خدای رازق، رب و هادی انسان نیز می‌باشد "به نام خالقی که راه را در پیش پای مخلوق خود می‌گذارد، خدایی که از همان اوایل خلقت بشر و موجودات دیگر راهی مشخص برای به کمال رسیدن آنها آفریده است." (۴۸. شهید علی اصغر فیاض‌بخش: ۳ - ۳).

ویژگی‌های هستی

بر اساس وصیت‌نامه‌های شهدای دانشجو، هستی متعلق به خدا و حیات موجودات در ید قدرت اوست. "به نام خداوندی که خالق و هدایت‌کننده هر موجود است. آن مقتدری است که حیات و ممانت در دست اوست". (۴۱. شهید حسین دامغانی: ۹ - ۹). موجودات عالم به دو قسم مادی و معنوی تقسیم می‌شوند. تمام بخش‌های هستی اعم از جسم و روح متعلق به خداست. "پروردگارا این بدن ملک توست." (۲۳. شهید محمد کاظم جعفری نجف‌آبادی: ۱۰ - ۱۰). "جانم از آن توست و آن را به تو می‌دهم که امانتی در نزد من بیش نیست." (۱۹. شهید داریوش ساکی: ۵ - ۵). بخش مادی هستی (جسم و دنیا) فناپذیر و بخش معنوی هستی (روح و آخرت) اصیل و پایدار است. "همیشه مد نظرمان باشد که ما برای دنیایی دیگر آفریده شدیم و این دنیا باقی نیست." (۲۹. شهید محمد مهدی نقیب: ۱۳ - ۱۳). اهمیت دنیا در این است که "دنیا، محل امتحان است." (۶۰. شهید مجید اعرابی: ۸ - ۸). از این جهت محل امتحان است که در آن حق و باطل وجود دارد و این دو در مقابل یکدیگر و در جدالند و... "این جدال را پایانی نیست." (۹۳. شهید اویسی ثانی: ۱۰ - ۱۰). نبرد حق و باطل، نبردی تاریخی است. "دوباره یزید در مقابل حسین قرار می‌گیرد و حسین در گودال قتلگاه ندا سر می‌دهد آیا کسی هست که مرا یاری کند." (۵۷. شهید ابراهیم انصافی: ۳ - ۳). نبرد تاریخی حق و باطل نمود دیگری دارد و آن نبردی است در درون انسان. "نبرد بین دو انسان که یکی حق است و لوازمه و مطمئنه بر او حاکم، و یکی باطل است و اماره بر او حاکم و مسلط، پیروزی لوازمه بر اماره جهاد اکبر است و غلبه آدم و انسان حق بر انسان باطل جهاد اصغر است." (۹۲. شهید مصطفی اصفهانی: ۴ - ۴).

نبوت

خداوند برای سعادت، فطرت انسان را به صراط مستقیم آفرید و برای تکمیل نعمت و هدایت انسان پیامبران و رسولانی را فرستاد. "حمد و سپاس از آن خداوند است که هستی را آفریده و بر بنای هستی انسان را خلق کرد و پس آنگاه که انسان‌ها طریق انحراف از فطرت را پیش گرفتند، دست تقدیرش بر نزول ادیان توحیدی همت گماشت و به برکت انبیاء (ص)، به انسان‌ها عرضه نمود" (۴۷. شهید ایرج فیروزی: ۲ - ۲). یکی از این رسولان که خاتم آنان است حضرت محمد (ص) است. "أَشْهَدُ أَنْ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ وَأَشْهَدُ أَنَّ مُحَمَّدًا رَسُولُ اللَّهِ وَأَشْهَدُ أَنَّ أَمِيرَ الْمُؤْمِنِينَ عَلِيًّا وَكَوَلِيَّ اللَّهُ" (۱۰. شهید سید محمد طباطبایی: ۳ - ۳).

معاد

هستی تنها منحصر به جسم و دنیا نیست بلکه آخرتی هم وجود دارد. "به روز محشر و معاد یوم القیامه اعتقاد قلبی دارم". (۸. شهید حمید قدس: ۵ - ۵). از بین دنیا و عقبی، اصالت با جهان عقبی است. "بدانکه مرگ حیات بخش است و مرگ آخر زندگی نیست، بلکه تبدیل صورت است از زندگی آمیخته به بلا بر زندگی طیبه و بی خوف و حزن." (۷۳. علی اکبر ساعی: ۳ - ۴)

بررسی سؤال دوم: کدام آموزه‌های تربیتی ذیل مقوله انسان‌شناسی قرار می‌گیرند؟

جدول ۲. زیرمقوله‌های، مقوله انسان‌شناسی

مقوله	فراوانی	درصد
ویژگی‌های انسان	۸۵	۲۳/۷۴
ارزش و جایگاه انسان	۲۲	۶/۱۵
راه رسیدن به جایگاه	۴۱	۱۱/۴۵
خودسازی	۲۱۰	۵۸/۶۶
Total (Valid)	۳۵۸	۱۰۰/۰۰

ویژگی‌های انسان

"انسان از دو بعد مادی و معنوی و یا جسم و روح تشکیل شده است." (۸. شهید حمید قدس: ۱۱ - ۱۱). روح یا نفس انسان دارای شئوناتی تحت عنوان فطرت، عقل و اراده است. "به نام همان خدایی که انسان را عقل و اراده و ایمان بخشید که معرفت پیدا کند و بر انتخاب خود مردانه بایستد." (۸۶. قنبر آقایی: ۵ - ۵). منشأ روح انسان خداوند است. "به نام معبودی که انسان را شکل داد و به او از روح خود دمید." (۲۳. شهید محمد کاظم جعفری نجف‌آبادی: ۷ - ۷). از میان روح و جسم، اصالت با روح است. "انسان مؤمن و عارف به خداوند در جسم و این بعد فانی هیچگاه غوطه‌ور نمی‌شود و در عالم معنوی سیر و سلوک می‌کند." (۸. شهید حمید قدس: ۱۱ - ۱۱).

انسان اشرف مخلوقات است. "... از روی لطف و مهربانیش او را اشرف مخلوقات نام نهاد." (۲۳. شهید محمد کاظم جعفری نجف‌آبادی: ۷ - ۷). خداوند اشرف مخلوقات را پاک‌سرشت و نیک‌سیرت آفریده است. "من نیز روزی پاک بوم قلبم هنوز از زنگار پاک بود ...". (۳۴. شهید محمد رضا مهرپاک: ۱۱ - ۱۱). انسان پاک‌سرشت امکان انحراف و آلوده شدن و همچنین

خداگونه شدن را دارد. انسانی که "یا نفوس لوامه و مطمئنه او لگدکوب نفس اماره و امیال نفسانی شده و منحط گشته و به مصداق آیه شریفه «اولئک کالانعام بل هم اضل» می رسد و خلقت احسن تقویمی را تباه می سازد و بدین طریق در زمره «ثم رددناه اسفل السافلین» جای می گیرد و یا قضیه غیر از این خواهد شد و با اعتقاد راسخ به «و کل صغیر و کبیر مستطر رقیب و عتید» مراقبه و مواظبت بر افعال و اعمالش نموده و از عالم ناسوت دل کنده و نفوس لوامه و مطمئنه او ارجعی الی ربک حق تعالی را لیبک می گوید." (۹۲. شهید مصطفی اصفهانی: ۳ - ۳).

اشرف مخلوقات، شناساگر است. شناخت را با تکیه بر تعقل (یکی از شئونات نفس انسان)، حواس و وحی به دست می آورد. به نام "همان خدایی که انسان را عقل و اراده و ایمان بخشید که معرفت پیدا کند." (۸۶. قنبر آقایی: ۵ - ۵). چنین انسانی مسیر خود را آگاهانه انتخاب می کند. "مادر جان... چشمهایم را باز بگذارید تا نگویند بدون شناخت و کورکورانه این راه را انتخاب کرد." (۷۷. شهید جعفر نامنی: ۱۲ - ۱۲). انسان شناساگر، آزاد است و می تواند با میل و اراده (شأنی دیگر از روح انسان) دست به انتخاب بزند. "برای هر شخص در این راه یک لحظه انتخاب وجود دارد که می تواند حق یا باطل را انتخاب کند." (۶۵. شهید سیدناصر زجاجی نژاد: ۳ - ۳).

ارزش و جایگاه انسان

انسان، ارزش والایی دارد. او از خداست و مقصد نهایی او پیوستن به لقاء الله است. "إِنَّا لِلَّهِ وَإِنَّا إِلَيْهِ رَاجِعُونَ" (۷۷. شهید جعفر نامنی: ۳ - ۳). "مقصد زندگی به آخر رسیدن نیست، بلکه به هدف رسیدن و معشوق را یافتن و به سوی او پرواز کردن است." (۹. شهید محمدجعفر فنایی شاهرودی: ۲۲ - ۲۲). به این سبب "خدایا خیر و نیکی را فقط در وجود تو می جویم." (۴۹. شهید سیدمحمد شعاعی: ۵ - ۵). دوری از خدا ستم به انسان است "به واسطه دوری از تو چه ستمها بر خود روا داشتم." (۵. شهید غلامرضا طالب: ۸ - ۸). زمین جای مناسبی برای ماندن انسان نیست. "از غرق شدن در مسائل مادی بپرهیزید و به معنویات روی آورید تا انسانیت خود را حفظ کنید." (۱. شهید علی رضا استکی: ۱۵ - ۱۶).

راه رسیدن به جایگاه

انسان برای رسیدن به جایگاه اصلی (قرب الهی) راه سختی در پیش دارد "هرگاه خواسته بودم که رو به سویت نهم این نفس مرا باز داشته بود، هرگاه خواسته بودم سیلی بر رخ شیطان بزنم این نفس جلویم را گرفته بود." (۳۴. شهید محمدرضا مهرپاک: ۱۳ - ۱۳). ولی انسان می تواند راه

سخت سیر الی‌الله را طی کند و مقرب درگاه الهی شود. یکی از ضرورت‌های رسیدن به قرب الهی، طلب و جستجوی خداوند است. طلب و جستجوی خداوند متضمن شناخت است. نا آشنایی با خدا سبب دوری از او و گمراهی می‌شود. "خدایا چه گمراه بودم که تو را نشناختم." (۵). شهید غلامرضا طالب: ۸ - ۸). برای رسیدن به خداوند شناخت لازم است ولی کافی نیست. مکمل شناخت در این راه انجام وظایف است. انسان برای رسیدن به قرب الهی "باید عمل صالح انجام دهد و از آزمایشات سخت سرافراز بیرون آید." (۸۹). محمدصادق فخاری فر: ۲ - ۲).

وظایف انسان جنبه‌های گوناگون دارد؛ از جمله وظایف انسان در برابر خدا، رسول، ائمه و حتی ولی فقیه، وظایف در مقابل مردم، خانواده و مردم.

- وظایف انسان در مقابل خدا، رسول، ائمه و ولی فقیه

یکی از وظایف انسان در مقابل خداوند تلاش برای جلب رضایت او در همه احوال است. خدایا "به من عنایت فرما که تا آخرین لحظات عمرم به جز خشنودی تو به هیچ چیز دیگر نیندیشم." (۱۲). شهید رحیم صباغیان: ۷ - ۷). وقتی انسان در صدد جلب رضایت خداوند باشد هر چند کوتاهی‌هایی داشته باشد ولی عملکردش بوی طغیان نمی‌دهد. "چه کنم نفس بر من غلبه کرد... ولی هرگز از روی طغیان سر از فرمانت نیچیده‌ام. هرگز از روی عمد برخلاف دوستی‌ات عمل نکرده‌ام هرگز!" (۳۴). شهید محمدرضا مهرپاک: ۱۳ - ۱۳). برای جلب رضایت خداوند، تکریم پیامبر و ائمه و حتی ولی فقیه ضروری و مثمرتر است "جان من به قربان آن پیامبری که رحمت للعالمین بود... جان من به قربان آن خلیفه‌ای (علی علیه‌السلام) که شمشیر خود را حایل و به دنبال این می‌گشت که حقی را از ظالم بستاند و به صاحبش برساند." (۱۳). شهید محمدمهدی دژم‌خوی: ۴ - ۴). "حمد خدایی را که راهنما و امام بزرگ به ما ارزانی داشت که از ضلالت‌ها و تاریکی‌ها به صراط مستقیم هدایت نماید." (۸۶). قنبر آقایی: ۶ - ۶).

- وظایف انسان نسبت به خانواده

بعد از خدا و رسول، والدین بالاترین جایگاه را نسبت به فرزند دارند. "ای پدر و مادر عزیزم که بعد از خدا و رسولش و امامانش عزیزترین موجود نزد من هستید." (۱۱). شهید حسین صبوری: ۱۱ - ۱۱). به همین جهت فرزندان نسبت به آنها تکالیفی دارند. حقوق والدین نسبت به فرزند ناشی از نقش آنان در هستی دادن به فرزند به اذن خدا، زحمات بی‌شائبه در مراقبت از فرزند و تأثیر بی‌بدیل آنان در تربیت فرزندان است. "ای مادر عزیزم! ای که مرا از نیستی به هستی حمل کردی و با عشق

خدا و حسین(ع) پستان را به دهانم گذاشتی و مرا تربیت کرده‌ای...» (۷۲. شهید داوود اعرابی: ۴ - ۴). لذا ضرورت دارد از والدین سپاس‌گزاری کرد، به آنها احترام گذاشت و در صورت قصور، عذرخواهی و طلب عفو کرد. "از زحمات شبانه‌روزی پدر و مادر دلسوزم که مرا در پیوستن به اصل خویش یاری دادند، سپاسگزارم." (۵۰. شهید قنبر زارع: ۴ - ۴). "پدر و مادر عزیزم! در زندگی خدمت قابل توجهی برایتان انجام نداده‌ام... امیدوارم خطاهایم را بخشیده و عفو کنید." (۱۲. شهید رحیم صباغیان: ۱۳ - ۱۳).

غیر از والدین، همسر، خواهر و برادر نیز از دیگر اعضای خانواده هستند که باید با آنان روابط صمیمی و عاطفی داشت و رضایت آنان را جلب کرد. "برادران و خواهران عزیز و مهربانم! بودن با شما باعث خوشحالی من بود. شما نیز باید مرا عفو کنید و ببخشید و از اینکه نتوانستم حق برادری را برای شما اداء کنم معذرت می‌خواهم." (۴۱. شهید حسین دامغانی: ۴۵ - ۴۵).
- وظایف نسبت به مردم

یکی از مسئولیت‌های انسان، انجام وظایف نسبت به مردم است. به خصوص مردمی که در صراط مستقیم حرکت و از ولی فقیه پیروی می‌کنند، باید در مقابل چنین مردمی متواضع و فروتن بود. "هرگاه به کوچکی خودم می‌اندیشم خجالت کشیده و غرق این می‌گردم که چه بنویسم که همه ملتمان الهی شده‌اند و این جای بسی شکر است." (۱۲. شهید رحیم صباغیان: ۵ - ۵). "سلام من بر شما ای یاوران با وفای امام، سلام گرم من بر همه امت حزب الله، آنانی که بدون هیچ اجر و مزد مادی همچنان در راه خدا و برای رفاه مردم ستم‌دیده و مستضعف پایداری و مقاومت کردند." (۱۷. شهید محمد حبیبی پور: ۶ - ۶).

خودسازی

انجام وظایف، وقتی راهگشاست و منجر به قرب الهی می‌شود که سبب خودسازی شود. جهت خودسازی باید از "عمل" (انجام وظایف) مراقبت کرد. برای مراقبت از عمل صالح ضمن ناچیز شمردن عمل و ترس از عقوبت، باید به فضل خداوند امید وار بود. "خدایا... گرچه شرمسار و ذلیل ولی خود را آماده بندگی تو می‌بینم و... دیدارت و مرگی که در راه استقرار حکومت و استحکام جمهوری اسلامی باشد، مرا امیدوار می‌کند." (۲۲. شهید محمد بلوردی: ۹ - ۹). به علاوه "اخلاص در عمل" شاه کلید خودسازی است. "بارخدا یا تو آگاهی که تلاش و پیکار ما نه از آن جهت است که به پایگاه قدرتی برسیم و یا چیزی از کالای بی‌ارج دنیا را به چنگ آوریم، بلکه به

آن جهت است که نشانه‌ها و پرچم‌های دین ترا برافرازیم." (۱۷. شهید محمد حبیبی پور: ۷ - ۷).
 اخلاص در عمل فقط منحصر به رزمنده در درون جبهه نمی‌باشد، بلکه باید همیشه و در همه حال
 در عمل اخلاص ورزید. "ان صلاتی و نُسُکی و محیای و مماتی لله رب العالمین." (۲۳. شهید
 محمد کاظم جعفری نجف‌آبادی: ۸ - ۸).
 بررسی سؤال سوم: کدام آموزه‌های تربیتی شهدای دانشجو ذیل مقوله شناخت‌شناسی قرار
 می‌گیرند؟

جدول ۳. زیرمقوله‌های مقوله شناخت‌شناسی

مقوله	فراوانی	درصد
شناخت و حیانی	۲۷	۶۷/۵۰
شناخت کاریزماتیک	۹	۲۲/۵۰
شناخت عقلانی	۴	۱۰/۰۰
Total (Valid)	۴۰	۱۰۰/۰۰

طبق وصیت‌نامه شهدا بیشترین شناخت از طریق وحی بعد از آن شناخت مبتنی بر کاریزما و
 در نهایت از طریق عقل حاصل می‌شود. ابزارهای شناخت بر اساس وصیت‌نامه شهدا عقل، وحی و
 کاریزما می‌باشد. بر این اساس سه نوع شناخت قابل احصا و تفکیک است: شناخت عقلانی، وحیانی
 و کاریزماتیک.

شناخت مبتنی بر وحی

شناخت مبتنی بر وحی، شناختی است که منبع آن وحی است. مثلاً "سرانجام در روز موعود
 روسیاه و شرمنده از خداوند بخواهند که خدایا ما را به دنیا بازگردان تا شاید این بار با توشه‌ای از
 عمل صالح به پیشگاهت بازگردیم، اما چه فایده تمنایی که چیزی جز یک خیال پوچ نیست و
 پشیمانی دیگر سودی ندارد." (۴۶. شهید محمد کاظم کیانی‌نیا: ۱۰ - ۱۰).

شناخت کاریزماتیک

شناخت کاریزماتیک، شناختی است که منبع آن شخص کاریزماست. برخی از شناخت‌ها
 بر اساس اعتماد و اطمینانی که فرد به دیگری دارد، به دست می‌آید. بر اساس وصیت‌نامه شهدا
 کاریزماها شامل سنت و سیره پیامبر اسلام (ص)، ائمه اطهار (ع)، ولی فقیه، مراجع عظام تقلید و

شخصیت‌های برجسته انقلاب اسلامی می‌باشند. "پیامبر اکرم (ص): دل بستن به مظاهر دنیا سرمنشأ تمام خطاهاست. پس پیروی از نفس اماره است که گناهان را به دنبال دارد." (۱۱). شهید حسین صبور: ۹ - ۹). "به قول امامان «شهادت کمال انسان است.» (۸). شهید حمید قدس: ۱۵ - ۱۵). "ما راست‌قامتان جاودانه تاریخ خواهیم ماند (شهید مظلوم بهشتی) (۳۶). شهید قادر مغاللو: ۴ - ۴).

شناخت عقلانی

یکی دیگر از ابزارهای شناخت بنا به وصیت‌نامه شهدا، عقل است. عقل، هدیه خدا به انسان است. "همان خدایی که انسان را عقل و اراده و ایمان بخشید که معرفت پیدا کند و بر انتخاب خود مردانه بایستد." (۸۶). شهید آقایی: ۵ - ۵). انسان با بهره‌گیری از عقل می‌تواند راه کمال را طی کند، ولی "انسانی که کورکورانه و بدون تفکر مطیع مسیر شیطان می‌گردد، نتیجه‌اش جز اسفل‌السافلین یعنی سقوط به پست‌ترین درجه نمی‌باشد" (۸). وصیت‌نامه شهید حمید قدس: ۵ - ۵).

بررسی سؤال چهارم: کدام آموزه‌های تربیتی شهدای دانشجو ذیل مقوله ارزش‌شناسی قرار می‌گیرند؟

جدول ۴. زیر مقوله‌های مقوله ارزش‌شناسی

مقوله	فراوانی	درصد
ارزش ذاتی	۳۱	۱۳/۱۴
ارزش اخلاقی	۷۶	۳۲/۲۰
ارزش عبادی	۸۵	۳۶/۰۲
ارزش سیاسی	۴۴	۱۸/۶۴
Total (Valid)	۲۳۶	۱۰۰/۰۰

ارزش‌های ذاتی

بر اساس وصیت‌نامه شهدا خداوند، خیر مطلق است. "خدایا خیر و نیکی را فقط در وجود تو می‌جویم." (۴۹). شهید سید محمد شعاعی: ۵ - ۵). به این جهت "بهترین نیکویی رسیدن به لقاییت و در جوارت زیستن و از نعمت وصال بهره‌بردن است." (۴۹). شهید سید محمد شعاعی: ۵ - ۵). برای شهید، زنده‌بودن و زندگی کردن، ارزش ذاتی محسوب می‌شود. هدف او از شرکت در جهاد، صرف جان‌باختن نیست. هدف او دفاع از سرزمین، دین و اعتقادات و مردم سرزمینش است. "اگر انشاءالله زنده ماندم در دانشکده به درسم ادامه می‌دهم تا بتوانم به امت اسلام خدمت کنم و اگر

شهید شدم، آرزوی من است." (۶۹. شهید رضا طالبی: ۴ - ۴).

از دیگر ارزش‌های ذاتی طبق وصیت‌نامه شهدا، قرب و رضوان الهی است. "آرزوی دیرین من رسیدن به لقاءالله بود که شکر خدا و سپاس به درگاهش به آن رسیدم." (۳۶. شهید قادر مغاللو: ۱۲ - ۱۲). حیات طیبه و سعادت نام‌های دیگری است که می‌توان برای قرب الهی به کار برد. "شما همیشه سعادت فرزند حقیر خود را می‌خواستید، من هم به راهی رفتم که می‌دانستم می‌توانم سعادت خویش را در این راه بیابم." (۵۴. شهید حسین بلنداقبال: ۵ - ۵).

ارزش‌های اخلاقی

یکی از ارزش‌های اخلاقی به‌عنوان هدف آفرینش، عبادت و بندگی خداوند است. "هدف از خلقت انسان بندگی و عبادت خداوند بوده که «ما خلقت الجن والانس الا ليعبدون.» (۷۴. شهید سهراب رحمانی: ۳ - ۳). جوهر عبودیت، تسلیم است. "پروردگارا این بدن ملک توست، مملوک توست با آن هرچه می‌خواهی بکن، اگر می‌خواهی مرا بسوزانی بسم‌الله، اگر می‌خواهی مرا مغفرت کنی، بسم‌الله، اگر می‌خواهی مرا مانند امام حسین (ع) لگدمال ستوران کنی، بسم‌الله،..." (۲۳. شهید محمد کاظم جعفری نجف‌آبادی: ۱۰ - ۱۰). عبادت همراه با تسلیم خداوند، متضمن اخلاص است. "پروردگارا خود را به جبهه رساندم تا اینکه در راه تو و برای تو و برای رضایت تو در دو جبهه جهاد اکبر و جهاد اصغر یعنی با دشمن درون و برون مبارزه کنم." (۷۶. شهید اکبر باباگل زاده: ۱۱ - ۱۱). اخلاص در سایه اراده و حق انتخاب معنی پیدا می‌کند. "سپاس و ستایش بی‌حد تو را که اینک پس از آفرینش انسان‌ها قدرت انتخاب را به آنان عنایت فرمودی تا خویشتن راه خویش برگزیند." (۷۷. شهید جعفر نامنی: ۵ - ۵). یکی دیگر از ارزش‌های اخلاقی، مسئولیت‌پذیری است. "خدایا! همان‌طور که مسئول جسم و تنم هستم، مسئول جان و روانم نیز می‌باشم." (۹. شهید محمد جعفر فنایی شاهرودی: ۱۸ - ۱۸).

ارزش‌های عبادی

سرآغاز ارزش‌های عبادی، شناخت خداوند است. تاجایی که نشناختن خداوند سبب گمراهی می‌شود. "خدایا چه گمراه بودم که تورا نشناختم." (۵. شهید غلامرضا طالب: ۸ - ۸). یکی از نتایج خداشناسی ارزشمند دانستن اسلام و ترویج آن می‌باشد. خداوند "همگام بانظام تکاملی هستی، ادیان خویش را به کمال رسانید و سرانجام در قلعه این کمال، پرچم توحید را به دست پرتوان خاتم انبیاء محمد (ص) سپرد." (۴۷. شهید ایرج فیروزی: ۲ - ۲). ارزشمند تلقی کردن اسلام

متضمن تلاش برای حفظ اسلام است. حفظ اسلام ارزش عبادی محسوب می‌شود. "برادران و خواهران محترم! امروز باید برای نجات اسلام و پایداری احکام الهی شهید شد." (۴۸). شهید علی‌اصغر فیاض‌بخش: ۵ - ۵). لذا "حفظ اسلام بر هر مسلمانی واجب است." (۲۵). شهید حسین گنجی: ۷ - ۷). برای حفظ اسلام، جهاد ضرورت دارد؛ از این رو، جهاد ارزش عبادی محسوب می‌شود. "إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الَّذِينَ يُقَاتِلُونَ فِي سَبِيلِهِ صَفًا كَانَتْهُمْ أُمَّةً مَرْصُورًا (صف/۴)." (۳۷). شهید نقدعلی محمودی: ۶ - ۶). یکی از نتایج شرکت در جهاد، شهادت است، از این رو شهادت، امری مقدس و ارزشمند است. "مرگ در راه خدا را جز سعادت نمی‌داند و زندگی را جز جهاد در راه عقیده درست نمی‌داند و شهادت را جزء بهترین نعمت‌های خداوندی می‌داند." (۸۳). محمدعلی خزاعی: ۱۰ - ۱۰). یکی دیگر از ارزش‌های عبادی، خدمت به مردم است. "هر کس در دنیا شب را صبح و صبح را شب کند، در حالی که بی تفاوت است و بی توجه نسبت به امور مسلمین، پس این شخص مسلمان نیست." (۶۱). شهید محمود ادیبی‌پور: ۲۶ - ۲۶).

پایبندی به ارزش‌های عبادی سبب ایجاد تقوا می‌شود. تقوا یکی از ارزش‌های اساسی از نظر شهدا است، به گونه‌ای که "سعادت دنیوی و اخروی در گرو صبر و استقامت و تقوا می‌باشد." (۱۰۰). شهید جواد شریتی: ۱ - ۱). یکی از جلوه‌های تقوا رعایت حجاب است. بر این اساس حجاب یکی دیگر از ارزش‌های عبادی است که موجب کمال فرد و سعادت جامعه می‌شود. "زن‌ها حجاب را رعایت کنند و همچون بانوان اسلام عفت خود را حفظ کنند. در باب حجاب همین بس که آنها لحظه‌ای که دختر امام حسین (ع) به هوش آمد، شکوه نکرد و آه و فریاد بر نیاورد که اذیتم کردند، بلکه اولین حرفش این بود که عمه جان چادرم کو." (۳۹). شهید حسن رجبعلی‌پور: ۳ - ۳).

ارزش‌های سیاسی

ارزش‌های سیاسی را می‌توان جزو ارزش‌های عبادی محسوب کرد. از جمله ارزش‌های سیاسی، تشکیل حکومت اسلامی است. حکوت اسلامی، متضمن جامعه توحیدی است که "ان شاء الله با نابودی کفر حکومت حق را بر همه خلق خدا عرضه کنیم و جامعه‌ای توحیدی بسازیم." (۳۶). شهید قادر مغانلو: ۱۵ - ۱۵). یکی از ارکان حکومت اسلامی، ولی فقیه است. ولی فقیه به عنوان رهبر جامعه اسلامی در غیاب امام معصوم، عزیز و ارزشمند است، زیرا "اطاعت از فرمان نایب امام زمان (عج) که پیام او پیام رسول‌الله اعظم (صلی‌الله‌علیه‌وآله) و پیامبر اکرم (ص) در واقع فرمان خدای متعال است." (۸). شهید حمید قدس: ۵ - ۵). جایگاه و ارزشمندی ولی فقیه، اطاعت از او را

ضرورت می‌بخشد، لذا اطاعت از ولی فقیه واجب و ارزشمند است. "يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَطِيعُوا اللَّهَ وَأَطِيعُوا الرَّسُولَ وَأُولِي الْأَمْرِ مِنْكُمْ" (۱۹. شهید داریوش ساکی: ۶-۶).
حکومت اسلامی در سایه ولی فقیه باید عزیز و از استقلال و عزت برخوردار باشد. "شایسته نیست که چرخ‌های تحرک علمی و تحقیق در دانشگاه و حوزه بی حرکت و یا کم تحرک باشد. بکوشید تا حرکت جامعه خویش را به سوی تعالی و عزت و رهایی از بندهای استعمار شتاب دهید." (۴۷. شهید ایرج فیروزی: ۴-۴). از جمله نشانه‌های عزت و استقلال جامعه و حکومت اسلامی حفظ قلمرو سرزمینی است. "هم‌اکنون که اسلام و خاک ما از هر طرف مورد هجوم بیگانگان است، بر هر فردی واجب است که اگر لایق است به جبهه یا پشت جبهه به اسلام و کشور خدمت کند." (۱۶. شهید مهرداد حمزه رفعتی: ۲-۲).

نتیجه‌گیری و پیشنهادها

در وصیت‌نامه شهدای دانشجو در مورد هستی‌شناسی به میزان زیادی به صفات خداوند از نظر دامنه و فراوانی پرداخته شده است، به گونه‌ای که خواننده با مراجعه به وصیت‌نامه‌های شهدای دانشجو تصویر روشنی از خداوند به دست می‌آورد. اما هرچند شهدای دانشجو به تعلق هستی به خداوند و تقابل حق و باطل و فناپذیری دنیا توجه کرده‌اند ولی به چستی، آینده و خط سیر هستی به میزان کم تری پرداخته‌اند. بر این اساس در وصیت‌نامه شهدای دانشجو به خوبی روشن نیست که هستی امری ذهنی است یا عینی و خارجی.

در مبحث ویژگی‌های انسان، شهدای دانشجو به طور برجسته و با فراوانی بالا به ماهیت انسان و مباحثی مانند آزادی، اراده و حق انتخاب انسان، شناساگر بودن او و توانایی شناخت خود، طبیعت و خداوند، مسئولیت‌پذیری، پاک‌سرشت بودن و ترکیب جسم و روح در انسان پرداخته‌اند. در زمینه جایگاه و ارزش انسان و راه رسیدن به جایگاه اصلی خود به طور روشن و مستند توجه اما از رابطه انسان با طبیعت غفلت شده است و بیشتر به رابطه انسان با خدا و مردم و به طور ویژه رابطه فرد با خانواده و خویشان و دیگر افراد پرداخته شده است.

در خصوص شناخت شناسی، بیشترین استناد شهدا برای شناخت، وحی و در مرتبه بعد کاریزما و در نهایت عقل می‌باشد. اغلب شناخت شهدا را می‌توان جزو شناخت حصولی و از نوع عین‌الیقین محسوب کرد. به این دلیل که منبع شناخت آنها قرآن، احادیث پیامبر و ائمه و در مرتبه آخر مراجع

تقلید، علما و شخصیت‌های برجسته انقلاب می‌باشند.

شهدا در زمینه ارزش‌شناسی توجه بارزی به نقش اراده و آگاهی در شکل‌گیری خیر و ارزش داشته و به ارزش‌های عبادی و اخلاقی به‌خوبی پرداخته‌اند، اما به منشأ ارزش‌ها توجه کم‌تری کرده‌اند؛ یعنی نمی‌توان در وصیت‌نامه آنها دریافت که از نظر آنها ارزش‌ها امری عینی یا ذهنی هستند. به‌علاوه به خیر و شر و به‌خصوص خیر و شر ذاتی اشاراتی دیده نمی‌شود.

با توجه به نتایج این پژوهش برای اثرگذاری بیشتر شهدا در جامعه و به‌خصوص برای نسل آینده‌ساز می‌توان راهکارهایی به دست‌اندرکاران امر تعلیم و تربیت ارائه کرد. جامعه و دست‌اندرکاران امر تعلیم و تربیت با این راهکارها به نوعی درگیر و مرتبط هستند، اما بیان آنها برای تأکید بیشتر بر تداوم اجرای آنها و جلوگیری از فراموشی و دست‌کشیدن از آنها در سیر تحولات فرهنگی و اجتماعی است. بیان این راهکارها که در ذات اندیشه‌ها و آرمان‌های جامعه ایرانی وجود دارند و به‌خصوص بعد از انقلاب اسلامی، بیشتر مورد توجه واقع شده‌اند، تأکیدی بر اهمیت و ضرورت تداوم آنهاست:

- برجسته‌سازی صفات خداوند از نظر دامنه و فراوانی در تألیف کتب درسی؛
- تأکید بر تعلق هستی به خداوند و اهمیت تواضع در مقابل خدا در منابع آموزشی؛
- دنبال کردن وجود تقابل حق و باطل در فرایند تاریخی در منابع آموزشی و پرورشی؛
- برجسته‌سازی فانی‌بودن دنیا و اصالت آخرت؛
- اهمیت‌بخشی روزافزون به حقوق دیگران (خانواده، خویشاوندان، مردم)؛
- برجسته‌سازی آزادی، اراده و حق انتخاب انسان، تأکید بر شناساگر بودن، مسئولیت‌پذیری و پاک‌سرشت بودن انسان؛
- توجه به جایگاه و ارزش انسان در عالم خلقت و برجسته‌سازی راه رسیدن انسان به جایگاه اصلی خود؛
- ترویج روحیه طلب حلالیت از والدین و تقویت روحیه طلب حلالیت و بخشش از مردم؛
- تأکید بر وحی به‌عنوان یکی از منابع مهم شناخت؛
- ترویج ارزش‌های اخلاقی، روحیه اخلاص، تأکید بر ارزشمندی جهاد، توجه به اهمیت حجاب؛
- ترویج و نهادینه‌سازی فرهنگ ایثار و شهادت متناسب با شرایط خاص دانش‌آموزان مقاطع

مختلف؛

- تأکید بر اهمیت ولی فقیه و ضرورت اطاعت از او؛
- تأکید بر ارزش‌های مطلق به جای نسبی‌گرایی ارزشی؛
- توجه بیشتر به دیدگاه رئالیسم اسلامی به جای توجه صرف به دیدگاه کارکردگرایی در تألیف کتب درسی؛
- توجه بیشتر به نقش و کاربرد مباحث آموزشی در تقویت تفکر توحیدی، خداشناسی و خودسازی دانش‌آموزان از طریق اختصاص مباحث خداشناسی متناسب با مباحث درسی، رشته و پایه تحصیلی در پایان هر بخش یا فصل در کنار توجه به چستی امور و پدیده‌ها؛
- جمع‌بندی کلی در پایان کتاب از بحث خداشناسی و اختصاص نمره در ارزشیابی‌ها به آن؛
- چاپ وصیت‌نامه‌های شاخص شهدا در کتب درسی مقاطع مختلف؛
- برگزاری دوره‌های ضمن خدمت برای کارمندان به خصوص فرهنگیان برای آشنایی با تفکرات شهدا؛
- انجام پژوهش‌های علمی با موضوع آثار و تفکرات شهدا برای شناخت و معرفی هرچه بیشتر آنان؛
- تغییر نگرش مدیران آموزش و پرورش و مدارس در زمینه توجه ویژه به اسوه‌های جهاد و شهادت.

منابع

- آقای، حسین (۱۳۹۰)، تحلیل محتوایی و ساختاری وصیت‌نامه شهدای دفاع مقدس، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه اصفهان.
- ادیبی سده، مهدی (۱۳۸۲)، جامعه‌شناسی جنگ و نیروهای نظامی، تهران: سمت.
- اثباتی، زینب و کاظمی، وریج (۱۳۸۳)، تحلیل محتوای کتاب‌های درسی مقاطع ابتدایی، راهنمایی و سال اول آموزش متوسطه از منظر ارزش‌های دینی، ملی و دفاع مقدس، طرح پژوهشی سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی درسی.
- امیریان، ابراهیم (۱۳۹۳)، تحلیل وصیت‌نامه شهدای استان کرمانشاه با تأکید بر آموزه‌های تربیتی، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه همدان.
- ایوبی، کبری (۱۳۹۲)، بررسی و تحلیل وصیت‌نامه‌های شهدای استان البرز از جنبه ادبی و معناشناسی، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه پیام‌نور استان البرز.

- امام خمینی(ره)، سید روح الله (۱۳۶۳)، جنگ و جهاد، تهران: انتشارات امیرکبیر.
- پژوهشگاه حوزه و دانشگاه (۱۳۸۷)، اهداف تربیت از دیدگاه اسلام، تهران: سمت.
- پورعزت، علی اصغر؛ قلی پور، آریین و علیدادی، طاهره (۱۳۹۰)، نماز، پایان نامه کارشناسی ارشد، تهران، دانشگاه آزاد واحد مرکز.
- پشتدار، علی محمد و میرکاظمی، سیدمحمد (۱۳۹۱)، نقد و بررسی وصایای فرماندهان شهید لشکر از دیدگاه نشانه شناسی، کتاب ماه، شماره ۱۸۰: ۲۳ - ۱۷.
- تافلر، آوین و هایدی (۱۳۷۲)، جنگ و ضدجنگ، ترجمه شهیندخت خوارزمی، تهران: نشر سیمرغ.
- جوادی آملی، عبدالله (۱۳۸۷)، تسنیم: تفسیر قرآن کریم، ج ۱، قم: نشر اسراء.
- جوادی آملی، عبدالله (۱۳۸۶)، تفسیر انسان به انسان: نظریه جدید پیرامون معرفت شناسی انسان، قم: نشر اسراء.
- جوادی آملی، عبدالله (۱۳۸۷)، تفسیر موضوعی قرآن کریم، ج ۲ و ۱۳، قم: نشر اسراء.
- جعفری لنگرودی، محمدجعفر (۱۳۷۸)، مبسوط در ترمینولوژی حقوق، ج ۵، تهران: کتابخانه گنج دانش.
- حسینی سیقانی، حسینعلی (۱۳۶۴)، تحفه الشهداء، مشهد: مشهد: سعدی.
- حیدری، مجتبی (۱۳۹۳)، تطبیق توصیه های تربیتی شهدا به والدین و فرزندان با آیات قرآن کریم و روایات معصومین(ع)، پایان نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه شهید باهنر کرمان.
- دبیری، مینا (۱۳۹۴)، تحلیل زیباشناسی وصیت نامه شهدای کهکلیوییه و بویراحمد، پایان نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه آزاد اسلامی واحد جنوب تهران.
- ریبعی، علی و تمنایی، امیرحسین (۱۳۹۳)، تحلیل گفتمان وصیت نامه شهدای جنگ تحمیلی، مجله علمی - پژوهشی مطالعات جامعه شناخته، دوره ۲۰، ش ۲: ۱۶ - ۱۶۱.
- رستمی راوری، معصومه (۱۳۸۶)، تحلیل محتوای وصیت نامه شهدای روحانی استان کرمان، پایان نامه کارشناسی ارشد، مدرسه علمیه استان کرمان.
- ذاکری، مجتبی (۱۳۶۱)، مقام شهید در پیشگاه پروردگار، ج ۲، مشهد مقدس: صندوق های پس انداز و قرض الحسنه استان خراسان.
- سپنجی، امیر عبدالرضا (۱۳۹۱)، تحلیل محتوای عمقی، تهران: پژوهشگاه فرهنگ، هنر و ارتباطات.
- سنگری، محمدرضا (۱۳۷۶)، ادبیات پایداری ۸ سال دفاع مقدس، ماهنامه ادبیات معاصر، ش ۱۱ و ۱۲.
- شجاع، زهرا (۱۳۸۸)، تحلیل محتوای وصیت نامه شهدای استان تهران در هشت سال دفاع مقدس با تأکید بر فریضه الهی نماز، پایان نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه آزاد مرکز تهران دانشگده علوم تربیتی و روان شناسی.
- شیروودی، مرتضی (۱۳۷۸) جنگ، انواع، انگیزه ها و جنگ تحمیلی، مجله رواق اندیشه، ش ۴۶: ۲۲ - ۳.
- صیدانلو، فاطمه (۱۳۹۳)، تحلیل محتوای وصایای شهدا باتکیه بر قرآن و روایات با موضوع حجاب"، پایان نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه علوم قرآنی تهران.

- طباطبایی، سیدمحمدحسین (۱۳۸۷)، *نهایه الحکمه*، شرح محمدتقی مصباح یزدی، قم: مؤسسه پژوهشی - آموزشی امام خمینی.
- طباطبایی، سیدمحمدحسین (۱۳۸۲)، *تفسیر المیزان*، ترجمه سیدمحمدباقر همدانی، قم: دفتر انتشارات اسلامی.
- طباطبایی، سیدمحمدحسین (بی تا)، *آموزش دین*، تنظیم: مهدی آیت‌اللهی، دفتر انتشارات اسلامی.
- غلامی، سکینه (۱۳۹۲)، *بررسی ادبی عناصر شاعرانه در وصایای شهدای دفاع مقدس (شهرستان بهشهر)*، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه سمنان.
- فهیمی، سیدمهدی (۱۳۷۶)، *فرهنگ جبهه*، شهادت‌نامه‌ها، جلد اول، تهران: فرهنگ‌گستر.
- کلاوزویتس، کارل فون (۱۳۸۵)، *دریاب جنگ عقاب اول: ماهیت جنگ*، ترجمه حسن پروان، ج دوم، چ ۱، تهران: انتشارات سپاه.
- محمودی، مریم و قربنی، حسن (۱۳۹۵)، *بررسی صبغه عرفانی مناجات‌های شهدای دفاع مقدس*، نشریه ادبیات پایداری، ش ۱۵: ۳۷۳ - ۳۵۳.
- محمودی، مهدی و توکلی‌زاده راوری، محمد (۱۳۹۵)، *مطالعه وصیت‌نامه فرماندهان پاسدار شهید استان کرمان*، گنجینه اسناد ش ۱۰۴.
- محمدی، روح‌الله و فقهی‌زاده، عبدالهادی (۱۳۹۵)، *مبانی انسان‌شناختی روش تربیتی قرآن و حدیث در بعد اجتماعی*، فصلنامه علمی - پژوهشی آموزه‌های تربیتی در قرآن و حدیث، ش ۳: ۱۸ - ۱.
- مشایخی، احمد (۱۳۹۶)، *تجلی عرفان در وصیت‌نامه شهدا*، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه آزاد مشهد.
- مصباح یزدی، محمدتقی (۱۳۶۴)، *آموزش فلسفه*، تهران: سازمان تبلیغات اسلامی.
- مصباح یزدی، محمدتقی (۱۳۸۷)، *مشکات: مجموعه آثار (خودشناسی برای خودسازی)*، قم: مؤسسه آموزشی - پژوهشی امام خمینی.
- مصباح یزدی، محمدتقی (۱۳۸۶)، *معارف قرآن ۱؛ خداشناسی*، قم: مؤسسه آموزشی - پژوهشی امام خمینی.
- مطهری، مرتضی (۱۳۸۶)، *مجموعه آثار*، ج ۳ (فطرت)، قم: نشر صدرا.
- مطهری، مرتضی (۱۳۸۰)، *مجموعه آثار*، ج ۱۳ (مسئله شناخت)، قم: نشر صدرا.
- مطهری، مرتضی (۱۳۷۹)، *مجموعه آثار*، ج ۲ (مقدمه‌ای بر جهان‌بینی اسلامی، انسان در قرآن)، قم: نشر صدرا.
- مطهری، مرتضی (۱۳۸۷)، *مجموعه آثار*، ج ۲۲ (تعلیم و تربیت در اسلام)، قم: نشر صدرا.
- میرکاظمی، محمد (۱۳۹۲)، *نشانه‌شناسی وصایای شهدا*، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه پیام نور تهران.
- نجات‌پور، زهرا (۱۳۹۲)، *بررسی ادبی و عرفانی وصیت‌نامه ۴۰ شهید دفاع مقدس*، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه الزهراء.

